

ҚОРАҚАЛПОҚ ЭТНОГРАФИЯСИ БЎЙИЧА ДАСТЛАБКИ ТАДҚИҚОТЛАР

Жумабекова Зарафшан Турганбаевна, Қорақалпоқ давлат
университети “Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон тарихи”
кафедраси

FIRST RESEARCH ON THE ETHNOGRAPHY OF KARAKALPAK

Jumabekova Zarafshan Turganbaevna, Karakalpak State
University Department of History of Uzbekistan and Karakalpakstan

ПЕРВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ЭТНОГРАФИИ КАРАКАЛПАКОВ

Жумабекова Зарафшан Турганбаевна, Каракалпакский
государственный университет, кафедра истории Узбекистана
и Каракалпакстана

[https://orcid.org/
0009-0000-5820-1778](https://orcid.org/0009-0000-5820-1778)

e-mail:

jogopit706@dacqu.com

Аннотация: Ушбу мақолада XIX асрдаги қорақалпоқ халқининг тарихига оид этнографик илмий тадқиқотлари тарихи ҳақида сўз юритилади. Бунда асосан Рус олимларининг илмий ва ҳарбий экспедициялари жараёнида ёзилган архив манбалари ва мемуар асарлари, шу билан бирга тасвирий санъат картиналарининг пайдо бўлиши, бошқарув, солиқ, ер сиёсати муносабатларини ўрганишга боғлиқ илмий манбаларнинг ёзилиши, халқимизнинг моддий ва маънавий ҳаётини ўрганиш бўйича ёзилган илмий асарлар тўғрисида сўз этилади.

Таянч сўзлар: этнография, этник шаклланиш, цивилизация, экспедиция, дала ёзувлари, картина.

Abstract: This article talks about the history of ethnographic research on the history of the Karakalpak people in the 19th century. We are mainly talking about archival sources and memories written during scientific and military expeditions of Russian scientists, as well as writing scientific sources and written scientific works on the study of the emergence of painting, state administration, taxation, land-political relations. to study the material and spiritual life of our people.

Key words: ethnography, ethnic formation, civilization, expedition, field notes, map.

Аннотация: В данной статье говорится об истории этнографических исследований по истории каракалпакского народа в XIX веке. Речь идет главным образом об архивных источниках и воспоминаниях, написанных во время научных и военных экспедиций русских ученых, а также о написании научных источников и письменных научных трудах по изучению возникновения живописи, государственного управления, налогообложения, земельно-политических отношений, материальную и духовную жизнь нашего народа.

Ключевые слова: этнография, этническая формация, цивилизация, экспедиция, полевые записи, карта.

КИРИШ. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2020 йил 29 декабр куни ўзининг Олий Мажлисга навбатдаги мурожаатномасида “Ўзбекистонни ривожланган мамлакатга айлантиришни мақсад қилиб қўйган эканмиз, бунга фақат жадал ислохотлар, илм-маърифат ва инновация билан эриша оламиз [1], –деб таъкидлаганидек, ўтмишдаги аждоқларимиз тарихини ўрганиш

халқимизнинг жаҳон цивилизациясига қўшган маънавий меросларини ўрганишга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ. XIX асрдаги Қорақалпоқ халқининг маданияти ва турмуш тарзини тадқиқ қилишда рус олимларидан П.П.Иванов, С.П.Толстов, Т.А.Жданко, Н.А.Баскаков [2] ва бошқаларнинг изланишлари ҳам қорақалпоқ

халқининг қадимги даврлардан бошлаб халқ бўлиб, миллат бўлиб шаклланган тарихий тараққиётини кўрсатади. Бу изланишлар туркий халқларнинг этник шаклланишини комплекс ўрганишни ва бошқа халқлар билан ўзаро боғлиқ тадқиқотларни талаб қилади. П.П.Иванов 1936 йили Ленинграддаги Салтыков-Щедрин номидаги халқ кутубхонасида рўйхатга олинган қўлёзмалар устида иш олиб бориш жараёнида XIX асрга оид Хива хонлари архивини топади. Бу архив 1873 йилдаги подшо Россиясининг Хива хонлигига босқинидан кейин Санкт-Петербургга олиб борилган ва унутилган.

П.П.Иванов ўзининг юқорида номи келтирилган “Архив Хивинских ханов XIX века” асари орқали қорақалпоқларнинг XIX асрдаги ер эгаллиги муносабатларига қаратилган янги маълумотларни архив манбалари асосида илмий тадқиқотларни бошлаб берди. Иванов бу илмий асарларини қорақалпоқ ва қозоқ халқларига тегишли 12 та ҳужжат (манба) “Қорақалпоқ ва қозоқлар” атамаларини алоҳида изоҳлаб беради.

Подшо Россияси 1873 йили Хива хонлигини босиб олгандан кейин, рус аскарларидан таркиб топган тадқиқотчиларнинг катта гуруҳи шакллантирилиб, ҳарбий мақсадда тадқиқот олиб бориш учун А.В.Каульбарс, этнографик ва тарихий маълумотларни тўплаш учун А.Л.Кун, ҳайвонот дунёсини тадқиқ қилиш бўйича М.Н.Багданов, ўсимликлар тадқиқига оид ўрганишлар учун И.И.Краузе ва бошқалар [3] иш олиб боришди. Бу олимларнинг тадқиқотлари ўз даврида ижтимоий ва табиий фанлар учун илмий манба бўлиб хизмат қилади. Масалан, А.В.Каульбарс ва А.Л.Куннинг изланишлари Ўрта Осиё халқларининг XX асргача бўлган тарихий маданияти ва яшаш тарзини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. 1874 йилги махсус Амударё экспедициясини Н.Г.Столетов бошқаради, экспедициясининг этнографик-статистик йўналишида Л.Н.Соболев, Риза-Кули Мырза, Н.Н.Каразин [4] иш олиб боришди. Улар Амударё бўйидаги қорақалпоқ халқларининг маданияти ва турмуш тарзи ҳақида қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган.

НАТИЖАЛАР. Ушбу экспедициянинг учинчи аъзоси Николай Николаевич Каразин (1842-1908) Ўрта Осиёда олиб борилган экспедиция маълумотларига асосланиб, Қорақалпоғистон аҳолиси ва табиатига бағишлаб очерклар, қисса ва романлар ёзиб, тасвирий санъат асарларни яратди. Н.Каразиннинг тасвирий санъат асарлари XIX асрдаги қорақалпоқ балиқчиларининг турмушини тасвирласа, 1874 йилдаги Чимбой бозори ҳақидаги кузатув маълумотлари қорақалпоқ халқининг турмушини ва одоб-ахлоқ хусусиятларини ўрганишда аҳамиятли манба бўлиб хизмат қилади.

1874 йили Н.Н.Каразин рус илмий экспедициясининг аъзоси сифатида Амударё бўйида яшовчи деҳқонлар, чорвадор аҳоли ва балиқчиларнинг турмуш тарзини акс эттиришда [5] “Эмиўдәрья салдаўшылары”, “Орол денгизининг кўринишлари”, “Устюрт”, “Қорақалпоқнинг уйи”, “Нукус овули”, “Чилпиқ, хароба бўлган қадимги кўрғон”, “Ёниб турган гулхан атрофида” [6] картиналарини яратди.

Ушбу картиналар XIX асрдаги қорақалпоқ халқининг турмуш даражасини ва этнографик ўзига хосликларини кўз олдимизга келтиради. XIX асрдаги қорақалпоқ халқининг моддий маданияти ва турмушини тадқиқ қилувчи олимлар томонидан махсус тадқиқотлар пайдо бўлди. Улардан тарих фанлари доктори, Ўзбекистон Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси Я.Г.Гуламов [7] ер суғориш тарихи ҳақида, М.В.Сазонова [8] XIX аср охирида Хива хонлигидаги ер эгаллиги муносабатлари ҳақида, Б.В.Андрианов қорақалпоқларнинг этник ҳудуди тўғрисида, А.С.Морозова XX асргача қорақалпоқларнинг уй-хўжалик турмуши, маданияти ҳақида тарихий манбаларга асосланиб материаллар ёзиб қолдирган.

Академик С.Камалов томонидан XVIII-XIX асрда Хива хонлиги қўл остидаги қорақалпоқларнинг миллий озошлик ҳаракатлари ҳақида ва халқнинг ижтимоий-иқтисодий турмуши ҳақида докторлик диссертациялар тўғрисида кенг қўламли илмий тадқиқотлар олиб боради [9]. XX асргача қорақалпоқ халқининг адабиёти тарихи биринчи филология фанлари доктори Н.Даўқараев [10] томонидан тадқиқ қилиниб, унда халқ оғзаки ижодидан бошлаб, барча жанрлари ҳақида

тарихий тадқиқотлар олиб борилиб, яқунловчи фикрлар берилди.

Қорақалпоқ халқининг XIX асрдаги ва Чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати давридаги таълим соҳаси ҳақидаги илмий тадқиқотлар педагогика фанлари доктори Жумек Орынбаев асарларида турли архив ва ёзма манбалар асосида мактаб ва мадрасалар ҳамда Европа таълимининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида сўз боради.

Қорақалпоқ халқининг ўзига хос маданияти, санъати, урф-одат ва қадриятлари ҳақида филология фанлари доктори профессор Қ.ААйымбетов ўз асарларида қорақалпоқ мусиқа санъатининг энг жозибадор кўриниши жировчилик хунарининг шаклланиши ва жировлар шажараси ҳақида, шунингдек, қорақалпоқ бахшичилик мактабининг шажаравий жадвали ҳақида қимматли манбалар ёзиб қолдирган. XX асргача халқимизнинг ижтимоий турмуш тарзи, Хива хонлигининг солиқ сиёсатига боғлиқ, ер эгаллиги ҳужжатлари, қорақалпоқларни бошқариш тузилмаси, беклар ва бегларбегилар ҳақида архив манбалар Аманбек Жалиловнинг асарларида шу даврда яшаган ва халқни бошқаришда иштирок этган оқсуяк гуруҳларнинг исм кўрсаткичлари, географик атамалар ва этник уруғчилик атамалари ҳақида тарихий маълумотлар келтирилган. А.Жалиловнинг бу асари XIX-XX аср бошларидаги қорақалпоқ халқининг ижтимоий-иқтисодий ҳолатини ўрганиш учун қимматбаҳо архив манба ҳисобланади.

ХУЛОСАЛАР. Қорақалпоқ халқининг қадрият ва анъаналарига боғлиқ этнографик тадқиқотлар Х.Есбергенов томонидан тадқиқ қилиниб, унда халқимизнинг миллий тўй анъаналари, хўжалик ва диний қадриятлари ҳақида маълумотлар берилди. Муаллифнинг ушбу маълумотлари халқимизнинг миллий ўзига хослигини ўрганишда катта аҳамиятга эга. Халқимизнинг кўл хунарманчилик, бадий санъат ва ёзма манбаларини ўрганишда И.В.Савицкийнинг “Қорақалпоқларнинг бадий кўл хунарманчилиги” ҳақида, Т.Адамбаевнинг “Қорақалпоқ жировлари” ва “Муса бахши ҳақида” асарлари профессор М.Тлеўмуратовнинг “Бердақ асарларидаги тарихий манбалар” асарлари халқимизнинг

миллий маданияти ва бадий санъатини ўрганишга оид илмий меҳнатлардир.

Сўзимизнинг хулосаси сифатида қорақалпоқларнинг этнографияси ва этник тарихи ҳақида мустақиллик даврларида ва бугунги кунда тадқиқотларнинг давом этиши келажакимиз ҳисобланган ёшлар учун катта аҳамиятга эга бўлиб ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаати. Халқ сўзи. 2020, 30 декабрь, №276(7778).
2. П.П.Иванов. Архив Хивинских ханов. Л.1940.151-бет, Толстов С.П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в 1954-1956 гг. Материалы ХЭ, вып 1. М. 1959, Жданко Т.А.Очерки исторической этнографии каракалпаков М.1950, Н.А. Баскаков. Тюркские языки. Издательство Восточной литературы. М.:1960.
3. Б.В.Лунин. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении.Тошкент, 1965,112-116-бетлар.
4. Нурмухамедов М.К. Рус каракалпак маданий байланыслары тарийхынан «Қаракалпақстан» нашриёти, Нукус 1977.37-б.
5. Н.Каразин. В низовьях Амударьи (путевые очерки), «Вестник Европы», СПб тХ.1875 212-б.
6. А.Алламуратов Каракалпакские этюды Н.Каразина «Советская Каракалпакия», 1973, 9-октябрь.
7. Я.Гуламов. Хоразмнинг суғорилиш тарихи, Тошкент,1959.
8. М.В.Сазонова. Земельные отношения в Хивинском ханстве в XIX в.
9. С.Камалов. Освободительная борьба каракалпаков против Хивинских ханов. Т.хэт.Т. III М.1958. №1 Каракалпаки в XVIII-XIX веках, Ташкент Изд-во «Фан» УзССР,1968.
10. Н.Даўқараев. Революцияға шекемги каракалпак әдебияты тарийхының очеркleri. Қаракалпакстан нашриёти, Нукус, 1959 йил.
11. Айтмуратов, Ж., & Айтмуратова, Ж.Ж. (2021). Изучение культуры и быта каракалпакского народа в XIX веке. In *Интеграционные процессы в современной науке* (pp. 5-10).
12. Айтмуратова, Ж.Ж. (2019). Значение русских культурных связей в развитии каракалпакского искусства. *Перекрестки истории. Актуальные проблемы исторической науки: материалы XV Международ.* 98.
13. Айтмуратова, Ж. (2022). Творческая деятельность художника Кыдырбай Сайыпова в каракалпакском изобразительном искусстве.